

Svetlana Kmecováⁱ, Špela Sevšek Šramelⁱⁱ

Sodobna slovaška proza in ritual z vidika uporabe pripovednih in jezikovnih sredstev (na primeru novele Kataríne Kucbelove *Čepiec*)

Prispevek se posveča analizi novele Kataríne Kucbelove z naslovom *Čepiec* (2019), ki predstavlja eno od tendenc v sodobni slovaški prozi z izpostavljenim vprašanjem identitete in odnosa do tradicije v regionalno, etnično in konfesionalno pestrem okolju. Izhodišče naše jezikovne in literarnovedne analize je ritual, ki je že nekaj časa v središču pozornosti etnoloških, antropoloških, kulturoloških in jezikoslovnih raziskav. Zanima nas, kako se uresničuje v besedilu z vidika literarnih postopkov in izbire uporabljenih jezikovnih sredstev. Literarni del analize obravnava uporabo pripovednih strategij, povezanih z ritualom (tematsko, žanrsko, strukturno). Jezikovni del se osredotoča na jezikovna sredstva, s katerimi avtorica dosega učinek ritualnosti, predvsem z izbiro leksike, simboliko, metaforiko in frazeologijo, ter raziskovana besedila preučuje zlasti z vidika etnolingvistike.

Ključne besede: sodobna slovaška proza, ritual, pripovedne strategije, jezikovna analiza, etnolingvistika

Contemporary Slovak Fiction and Ritual in Terms of the Use of Narrative and Linguistic Devices (Using the Example of Katarína Kucbelová's Novella *The Bonnet*)

The article analyses Katarína Kucbelová's novella *The Bonnet* (*Čepiec*, 2019), which represents one of the tendencies in contemporary Slovak fiction, highlighting the question of identity and the relationship to tradition in a regionally, ethnically and confessionally diverse environment. The basis of our linguistic and literary analysis is ritual, which has long been at the centre of attention in ethnological, anthropological, cultural and also linguistic research. We are interested in how it is manifested in the text in

ⁱ Bratislava; svetlanaluhova@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4629-4115>

ⁱⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; spela.sramel@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0009-0000-4485-7645>

terms of literary procedures and the choice of linguistic devices used. The literary part of the analysis deals with the use of narrative strategies related to ritual (thematically, genre-wise, structurally). The linguistic part focuses on the linguistic means used by the author to achieve the effects of rituality, mainly through the choice of lexis, symbols, metaphors and phraseology, and examines the texts under study mainly from an ethno-linguistic perspective.

Keywords: contemporary Slovak prose, ritual, narrative strategies, linguistic analysis, ethnolinguistics

1 Uvodna izhodišča

Književnost, jezik in ritual oz. obred¹ lahko, podobno kot umetnost in religijo, uvrstimo med semiotične sisteme (Bartmiński 2016: 17). Vsi trije so tudi načini oz. sredstva komunikacije. V jezikoslovju, pa tudi v antropologiji, etnologiji itd. je v rabi besedna zveza *komunikacijski ritual* (Turner 1995; LaChapelle 1984; Rusnák 1999), iz katere je razvidno, da lahko komunikacijo samo po sebi dojemamo kot ritual, ki poteka po določenem vzorcu, njeni udeleženci imajo jasno določene vloge, vezana je na določen čas in kraj, lahko je ekspresivna in ima pogosto pomirjujočo ali celo terapevtsko vlogo. Jezikovna sredstva so le en, a bistveni del tega obreda. Znana je tudi Careyjeva teorija (Carey 2008), po kateri komunikacijo razumemo kot ritual ter jo povezujemo s pojmi, kot so deljenje, udeležba, vključenost, skupnost, povezanost. Komunikacija v tem primeru ni usmerjena v prenos sporočila ali dejanje posredovanja informacij, temveč v ohranjanje skupnosti v času in demonstracijo (skupnih) prepričanj.

Definicija rituala Clauda Rivièra se sklicuje na »celoto individualnih ali kolektivnih dejavnosti, ki temeljijo na določenih pravilih in vključujejo človekovo telo [...]« (cit. po Watthee-Delmotte 2011: 227). Ritual ima svoje izvajalce in ponavadi tudi pričevalce (opazovalce) ter močno simbolno vrednost, ki temelji na njihovi (ne nujno zavedni) identifikaciji s skupnimi vrednotami. Njegova osnovna lastnost je ponovljivost. Nikita I. Tolstoj

¹ Tako *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Bajec idr. 1970–1991) kot tudi *Slovenski etnološki leksikon* (Baš 2007: 501) in *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* (Botík in Slavkovský 1995: 118) leksema *ritual* in *obred* navajajo kot sinonima. Tako ju uporabljamo tudi v članku, prav tako njune izpeljanke *ritualen*, *obreden*, *ritualnost*, *obrednost*.

(1982, povzeto po Bartmiński 2016: 23) dodaja, da ritual soustvarjajo trije (pod)kodi, in sicer besedni, akcijski in predmetni.

V prispevku želimo na primeru novele *Čepiec (Avba)* Kataríne Kucbelove² pokazati, kako se lahko vsi trije omenjeni kodi uresničujejo v literarnem besedilu. Posebej nas zanima tudi odnos do tradicije in folklorne ter način, kako kolektivni ritual iz preteklosti v sedanjosti sproža vprašanje o osebni zgodovini in identiteti. Pripovedovalka v noveli namreč poleg vloge poslušalke postopoma daje glas bolj splošnim in univerzalnim ugotovitvam. Pri jezikovni analizi besedila bomo izhajali predvsem iz stališč etnolingvistike, kot jo razume Tolstoj (1982: 404, povzeto po Bartmiński 2016: 23), torej mejne in hkrati celostne discipline, ki raziskuje ravni kulturnih vsebin, posredovanih s pomočjo različnih formalnih sredstev (beseda, rekvizit, obred itd.). Zanimali nas bodo torej simboli, metafore in frazeološke enote, ki jih najdemo v besedilu novele. Ne ukvarjamo se z njihovo podrobno analizo, temveč jih le navajamo kot sredstva simbolizacije na podlagi rituala in jih razumemo kot ključne besede, besedne zveze, pomembne točke besedila z vidika teme prispevka.³ Po analizi in interpretaciji je novela Kataríne Kucbelove postavljena v kontekst sodobne slovaške proze s posebnim ozirom na odnos do tradicije, tematizacijo obrobja in avtobiografskosti kot prepoznavnih tendenc generacije avtorjev, ki ustvarjajo po letu 2000.

2 Novela *Čepiec*

2.1 Ritualno v noveli iz perspektive literarnih sredstev

Dogajalni prostor novele *Čepiec* je odročna vasica Šumiac na srednjem Slovaškem, kamor pripovedovalka dve leti redno prihaja z namenom, da bi se naučila sešiti obredno žensko pokrivalo *čepiec*, tipično za tamkajšnjo tradicionalno nošo. Med procesom učenja sledimo fragmentom ponavljajočih se zgodb iz osebnega življenja starejše gospe Il'ke, pripovedovalnine »učiteljice«, pa tudi življenja na vasi, sobivanja z Romi, družbenega časa po drugi

² Katarína Kucbelová (1979) je slovaška avtorica petih pesniških zbirk, novela *Čepiec* (sln. Avba, 2019) je njen prozni prvenec, ki se je uvrstil med finaliste nagrade anasoft litera. Novela je doživela uspeh v tujini (angleški, nemški, poljski, češki, madžarski in latvijski prevod). Njen najnovejši roman nosi naslov *Modroslepota* (sln. Modroslepota, 2023).

³ V prispevku navajamo primere literarnega besedila v slovenskem prevodu avtoric prispevka, odlomki slovaškega izvirnika so navedeni v opombah.

svetovni vojni do danes. Namen »etnološke raziskave« pripovedovalke, ki ostaja v vlogi poslušalke, opazovalke in učenke, je poleg procesa šivanja, ki je pomembnejši od samega rezultata, tudi zbiranje snovi in pisanje knjige. Novela odpira poleg tematsko dominantnega odnosa do rituala in folklore še žanrsko in naratološko vprašanje prepletanja dokumentarnega in esejistično-refleksivnega pripovedovalnega načina. Prinaša relevantno razpravo o neenoznačni dokumentarni vlogi, ki se preveša v estetsko in etično vlogo književnosti. Pripovedovalka postane del Il'kine družine, njuno druženje ob ročnem delu, ki ima vse elemente rituala, daje Il'ki priložnost, da pripoveduje osebno zgodbo svoje generacije in lokalnega okolja. Pripovedovalki pa obenem omogoča postopno iskanje lastnega spomina.

Avtorica v središče zgodbe postavi odnos do folklore v sodobni slovaški družbi, vendar se zavestno izogne posplošenemu vrednotenju in za obravnavo izbere *pars pro toto* vas Šumiac⁴ in del oblačilne kulture *čepiec*⁵, ki ga prvoosebna avtobiografska pripovedovalka želi spoznati iz prve roke. Ravno ta predstava avtentičnega stika z oblačilno folkloro pa trči ob spoznanje o neizbežni posredovanosti, spremenljivosti in dinamični ali celo popačeni podobi folklore. Pripovedovalka, ki prihaja domov k svoji učiteljici Il'ki, stopa med učenjem šivanja v neposreden stik z različnimi vrstami blaga in načinom vezenja ter postopoma gradi osebni odnos s svojo gostiteljico. Njuno intenzivno druženje, ki je lahko tudi molčanje kot najvišja oblika bližine, poslušanje ali pripovedovanje, usmerja pripoved od zanimanja za folklorno k osebni zgodbi obeh protagonistk. Ritual ima v tem literarnem delu večkratno vlogo: kot iniciator poti in cilja, ritual skupnega šivanja pokrivala kot tema

⁴ Šumiac je vas pod Nizkimi Tatrami v porečju Hrona, ki zgodovinsko velja za najzahodnejše območje, kjer živijo Rusini z grškokatoliško versko tradicijo. Obenem je to območje, kjer večinsko slovaško prebivalstvo sobiva z romsko skupnostjo. Oba momenta, pa tudi aktualne politične razmere avtorica izkoristi za refleksijo družbenih vprašanj, ki zadevajo meje sprejemanja drugega in kažejo na kompleksne odnose v družbi (Šrank 2021).

⁵ Čepiec ima slovensko kulturno ustreznico *avba*, v obeh primerih gre za večinoma žensko obredno pokrivalo, ki je skozi čas in v različnih lokalnih okoljih spreminjalo svojo podobo in funkcijo. Za razliko od drugih pokrival gre pri avbah za utrjeno priležno obliko, ki obkroža obraz in pokriva lase (prim. Žagar 2015: 125–126). Vsekakor je izraz v noveli vezan na pomen pokrivala, ki so ga nosile poročene ženske. Reprezentativna vloga tipično slovaškega ali lokalno prepoznavnega znaka folklorne je v noveli problematizirana kot folklorizem v sodobni rabi, kot spoznanje o profanosti tega pokrivala, predvsem pa kot izhodišče tematizacije ženske identitete. O različnih definicijah folklorizma in njegovih funkcijah ter pojavitvah gl. Poljak Istenič (2008: 4). V prispevku uporabljamo citatno obliko *Čepiec/čepiec*.

(šivanje, pripovedovanje, obiskovanje), kot posnemanje elementov rituala v obliki pripovednih postopkov (ponavljanje, cikličnost, variiranje). Prisostvovanje obredu pa pripovedovalki omogoča fiktivni vstop v preteklost in refleksijo sodobnega pogleda na duhovno kulturo tega območja. Idilično, posvečeno podobo rituala in življenja v družinski skupnosti zamenja bolj realistična ponazoritev podeželja in sobivanja generacij. Obred izdelovanja ženskega pokrivala pa obema protagonistkama omogoča tudi, da obstaneta na mestu in se posvetita sami sebi.

Poleg kontrasta med preteklostjo in sedanjostjo dinamičnost pripovedovanja omogoča prav pot, ki sproža napetost, refleksijo in primerjavo, tipične postopke za potopisno ali reportažno pripoved. Pripovedovalki, ki prihaja od zunaj z željo po globljem in pristnem spoznavanju lokalnega okolja in miselnega sveta, omogoča, da premisli predsodke in vnaprej dane predstave na novo na podlagi lastne izkušnje. Tako denimo delujejo opažanja in zapisovanja vožnje v avtobusu, kjer se srečuje z romskimi otroki, nestrpnostjo in tihimi, a strogimi mejami. Te ugotovitve pa mehča s poetičnimi opisi detajlov, vendar pri tem ostaja zunanja opazovalka. Manj v ospredju je rusinska pripadnost in tradicija, ki deluje bolj kot eksotična, neproblematična identiteta. Bolj analitični so aktualni družbenopolitični komentarji lokalnega okolja, ki jih poskuša razložiti na podlagi poznavanja vzrokov zanje. Ta družbena tema se veže tudi na diskurz o položaju ženske v družbi, katerega simbol je ravno *čepiec*.

Dokumentarna linija pripovedi s pričevanjem in osebno izpovedno zgodbo Il'ke je v središču novele, dopolnjuje jo prvoosebna pripovedna perspektiva. Pripovedovalka, glavna protagonistka vodi pripoved, komentira proces pisanja in izbiranja ter razlaga namen pisanja in raziskovanja folklore. Subjektivno se v pripovedi stopnjuje, saj opazovalka, v vlogi poslušalke in učenke najprej molče, potem pa z vstopom v pripoved rekonstruira tudi svojo preteklost in odnose v družini. Analogija šivanja in pisanja se začne prepletati v procesu sicer skonstruiranega oz. načrtovanega rituala šivanja, ki poleg predajanja znanja, spretnosti in izkušenj obenem prinaša še neformalno pripovedovanje (izpovedovanje) v fragmentih in poslušanje, ki dobi vlogo (avto)terapije. Ritual šivanja in pisanja povezuje moment ponavljanja, variiranja in vračanja, ki se kaže skozi ponavljajoče večpomenske motive in simbole (nit, ponavljanje priučenih gibov, premik, paranje, glajenje). Na tok pripovedi vpliva tudi členitev novele na številčno

označena poglavja, ki ustrezajo časovnemu zaporedju in delujejo kot dnevniški zapisi; prekinitve in zamolke v pripovedovanju pa sprožajo krepko označene povedi, ki bodisi izpostavijo izbrano repliko ali poantirajo misel in s tem prekinjajo ritem povedi.

Stereotipne predstave se v besedilu uresničujejo kot inherentno prisotna nasprotja: dobro – slabo, moje/naše/domače – tvoje/vaše/tuje, notranje – zunanje, belo – črno, tradicionalno – sodobno, ruralno – urbano, središče – obrobje, narava – kultura, statično – dinamično, avtentično – stilizirano. Skozi nje so predstavljeni problemi sodobne slovaške družbe, ki izrazito vplivajo na zasebno sfero življenj posameznikov (Passia in Taranenková 2014: 144). Te opozicije, še posebej meje med njimi, pripovedovalka tematizira, preizprašuje in rahlja.

2.2 Izbira in vloga jezikovnih sredstev

V obravnavani noveli se ritualnost ne odraža zgolj v tematiki, dogajalnem prostoru, likih, opisih običajev ali obredov, literarnih postopkih in strukturi besedila, temveč tudi v izbiri jezikovnih sredstev, ki podpirajo navedene analogije med književnostjo, jezikom in ritualom, oziroma s katerimi je dosežena simbolnost novele, ki ga približuje ritualnim besedilom.

Že sam leksem *čepiec*, ki se v slovenščini pomensko delno prekriva z leksemi *peča*, *avba*, *ruta*, slovar *Slovník súčasného slovenského jazyka* (Buzássyová in Jarošová 2006: 481) opredeljuje kot »pokrivalo, ki obdaja obraz, navadno na zadnji strani za zapenjanje ali zavezovanje; del tradicionalne noše poročenih žensk«, in nosi več konotacij. Po Hlôškovi (1985: 458) je bilo *začepčenie* ali *zavítie* sestavni del in *čepiec* glavni rekvizit enega najpomembnejših ritualov prehoda, poročnega obreda, v katerem nevesta izgubi venček, simbol devištva, in dobi *čepiec*, s čimer se uradno in pred očmi skupnosti preobrazi iz deklince v poročeno žensko. S tem sicer dobi v družbi določen status, hkrati pa to zanjo pomeni nove obveznosti, meje in pravila, po katerih se mora ravnati. To dejstvo se odraža tudi v več slovaških frazemih, npr. *dostat' sa pod čepiec* 'poročiti se', *byť pod čepcom* 'biti poročena', *hotovit' čepiec* 'pripravljati balo' itd.⁶ Pokrivanje las

⁶ V slovenščini najdemo le eno frazeološko enoto s to komponento, in sicer *priti pod avbo* s pomenom 'poročiti se' (Žagar 2015).

poročenih žensk je bilo že od starokrščanskega obdobja družbena norma. Za pripovedovalko novele, ki je poročena, živi v urbanem okolju in ne nosi pokrivala, je *čepiec* »odvečna stvar« (Kucbelová 2019: 30) v smislu njene prvotne funkcije. Hkrati pa upa, da bo v procesu izdelave obrednega pokrivala odkrila nekaj pomembnega o sebi, da bo v njeno življenje prinesel nekaj tujega, zunanjega, kar ji bo pomagalo bolje spoznati svojo notranjost in najti samo sebe. V ritualu šivanja ima torej pokrivalo *čepiec* vlogo glavnega rekvizita.

Pripovedovalka v besedilu izrecno poudarja pomen ritualov in šeg v človekovem življenju, tako zasebnih (»Od sinoči vem, da je treba začeti zvečer in nadaljevati jutraj, najti svoje rituale.«⁷) kot družbenih (»Šege so potrebne za delovanje za nazaj, z njimi se lahko razloži krivice, nepričakovane dogodke, nadomeščajo manjkajoči razlog.«⁸). Kot določeno vrsto rituala dojema tudi delo, ki ima v noveli večkrat poudarjeno izrazito terapevtsko funkcijo, govori na primer o pripravljalnih delih pred voženjem, ki jim je treba nameniti poseben obredni čas. Njena učiteljica Il'ka nadaljuje z besedami »To pripravo bi bilo dobro narediti v nedeljo popoldne, ko je največji mir [...]«.⁹

S spiritualnostjo in ritualnostjo so tesno povezane vraževerne predstave ljudi, ki niso vedno izražene s strogo ustaljenimi jezikovnimi sredstvi, a kljub temu odražajo podobne miselne vsebine skozi stoletja. Te imajo kljub nadnaravni prvini včasih zelo pragmatične temelje in preproste razlage. V besedilu so bogato zastopane in so neločljiv del življenja ljudi, ki jih glavna junakinja, živeča v mestnem okolju, na nekaterih mestih rahlo ironizira. Kot primere lahko navedemo naslednje odlomke: »Večkrat je ponovila, da vsaka mati prešteje otroku prste, ko se rodi [...], mogoče je bilo to povezano s še eno vražo [...]«¹⁰, »Iгла ne sme pasti na tla.«¹¹ ali naslednja:

⁷ »Od minulej noci viem, že treba začínat' večer a pokračovat' ráno, nájsť si svoje rituály.« (Kucbelová 2019: 93.)

⁸ »Zvyky sú potrebné, aby fungovali späťne, dajú sa dohľadať na objasnenie nespravodlivostí, nečakaných udalostí, zastúpia chýbajúci dôvod.« (Kucbelová 2019: 144.)

⁹ »Túto prípravu by si bolo dobré si robievať v nedeľu popoludní, keď je najväčší pokoj, [...]« (Kucbelová 2019: 93.)

¹⁰ »Viacrát zopakovala, že každá matka spočíta dieťaťu prsty, keď sa narodí, [...], možno to súvisí s ďalšou poverou, [...]« (Kucbelová 2019: 48.)

¹¹ »Iгла не сме пасти на тла.« (Kucbelová 2019: 106.)

Če na božični večer v hišo vstopi tuja ženska, bo prinesla nesrečo, treba je paziti na tuje ženske v hiši, kdor zjutraj, preden začne jesti, kihne, bo dolgo živel, perilo ne sme viseti, ker bo tisti, čigar stvari visijo, kmalu umrl, raje si ne izposojaj, če ti kaj manjka, ker to prinese nesrečo, je pa zagotovo cela vrsta stvari, ki prinesejo nesrečo že s tem, da manjkajo. **Držati se vsega tega je stres celo brez potrošništva.**¹²

Del vraževernih predstav je tudi verovanje v nadnaravna bitja, duhove in podobno: »Vendar mojega imena ne smeš dati tja, sicer te bom prišla strašit.«¹³ Ena osnovnih značilnosti vseh ritualov je ponavljanje, ki je v besedilu zelo izrazito in pomaga ustvariti vtis cikličnosti ter obrednosti. Ponavljanje je hkrati stilna dominanta folklorne (Bartmiński 2016: 46), ki avtorici omogoča rahljanje meje med dokumentarnim oz. reportažnim in fokalnim. Ponavljanje je povezano z enim prostorom, ki je v splošnem obrobje, v zgodbi pa je to njeno središče, vas Šumiac z Il'kino hišo in njeno okolico. V besedilu se ponavljajo prihodi in odhodi glavne junakinje, pogovori z njeno učiteljico Il'ko in drugimi ter pripovedovanje, šivanje ali vezenje, sprehodi (kot dopolnitev terapije z delom in govorjenjem).

»Od najstarejših časov so števila, ki navidezno služijo samo štetju, imenitna podlaga za simbolične izpeljave. Ne izražajo le količine, temveč tudi misli in sile.« (Chevalier in Gheerbrant 2023: 886). Avtorica na več mestih izkorišča potencial nekaterih magičnih števil, svojo funkcijo pa imajo tudi v ritualih. S tem do neke mere dokumentarnemu besedilu dodaja ravno magično, pravljično razsežnost. K temu pripomoreta tudi ponavljanje ter prisotnost naloge, ki jo mora glavna junakinja opraviti, da bi prejela nagrado. Vendar je v tem konkretnem primeru nalogo, namreč sešiti *čepiec*, zastavila sama sebi. Simboliki posameznih števil se na tem mestu ne bomo podrobno posvečali, navedli bomo le nekaj primerov:

¹² »Ked' na Štedrý večer vstúpi cudzia žena do domu, prinesie nešťastie, pred cudzími ženami v dome treba byť na pozore, kto ráno pred jedlom kýchne, bude dlho žiť, bielížen nesmie visieť, lebo ten, koho veci visia, čoskoro umrie, radšej si nepožičať, keď niečo chýba, prináša to nešťastie, ale určite je celý rad vecí, ktoré prinesú nešťastie už len tým, že chýbajú. **Všetko to dodržať je stres aj bez konzumu.**« (Kuchelová 2019: 144.) Krepko označila avtorica K. K.

¹³ »Ale nesmieš tam dať moje meno, lebo ťa prídem mátať.« (Kuchelová 2019: 139.)

Tast je delal v ogromni klavnici, takrat je bil tudi zavarovan, pokojninsko zavarovan, ampak je omedleval zaradi prevelike vročine, vlage in smradu, dvakrat mu je uspelo to zatajiti, kolegi so ga skrivali, ampak ko se je zgodilo tretjič, je šef to odkril in ga vrgel iz službe. V tretje, na tretji dan, tretjič [...].¹⁴

Iz navedenega odlomka je razvidno, da avtorica izraža tudi neke vrste distanco ali rahlo ironiziranje, tudi zato, ker junaku v pravljicah tretjič večinoma uspe, tu pa se zgodi obratno. Naslednja primera uporabe števil: »Trije pari, starši in otroci, [...]. Dvanajst ljudi v eni leseni hiši.«¹⁵ ali »**Tri leta po [ločevju] smrti sploh ni jokala in potem sedem let ves čas.** In po tistih sedmih letih je prišla izgorelost, bolnišnica v Podbrezovi, nežna revolucija, ki se je zaradi tega ne spomni.«¹⁶ Avtorica v besedilu izkorišča tudi simbolno vrednost barv, ki so neločljivo povezane z vezenjem, uporablja jih kot *pars pro toto*, ko govori o tradiciji in o tem, da se ne da določiti njenega začetka. S pomočjo barv prav tako opozarja na paradoksalno razliko med funkcijo pokrivala, namreč prikazati in zagotoviti čistost in vzdržnost ženske, in njegovim videzom (pretirana okrašenost, pisane živahne barve, lesket).

Stereotip, vrsta običajnega pojma in hkrati ustaljena predstava, ki vključuje tudi konotirane vsebine (Bartmiński 2016: 27), je sestavina kulturnega koda in osrednji pojem etnolingvistike, ki skuša rekonstruirati t. i. jezikovno podobo sveta, posebno za vsako jezikovno skupnost in zakodirano v jeziku kot celoti, od njegovih slovničnih struktur do ustaljenih besednih zvez, frazemov in celotnih besedil, pri čemer upošteva celoten niz mentalnih vsebin, ki jih običajno imenujemo konotacije. Tri ključne sestavine jezikovne podobe sveta so simboli, metafore, frazeološke in paremiološke enote. Te lahko razumemo tudi kot osnovo komunikacijskega rituala, saj so globoko zakoreninjeni in ustaljeni znotraj jezikovne skupnosti. Stereotipi, ki jih najdemo v obravnavanem besedilu, so npr. *ženska*, ki je zelo kompleksen in ga lahko še dodatno razdelimo na samostojne (pod)

¹⁴ »Svokor robil na obrovskom bitunku, vtedy bol aj poistený, poistený na dôchodok, ale odpadával z prílišného tepla, z vlhkosti a zo smradu, dvakrát sa mu to podarilo zatajiť, kolegovia ho kryli, ale na tretíkrát ho šéf odhalil a vyhodil. Do tretice, na tretí deň, na tretíkrát [...].« (Kucbelová 2019: 97.)

¹⁵ »Tri páry, rodičia a deti, [...]. Dvanásť ľudí v jednej drevenici.« (Kucbelová 2019: 21.)

¹⁶ »Tri roky po smrti neplakala vôbec a potom sedem rokov stále. A po tých siedmich rokoch prišlo vyhorenie, nemocnica v Podbrezovej, nežná revolúcia, ktorú si pre to nepamätá.« (Kucbelová 2019: 121.)

stereotype: *mati*, *nezakonska mati*, *tašča*, *žena*, *devica*, *stara devica*, *vdova*, *stara ženska/stara baba* (npr. *stara baba vse življenje*). Z njimi so povezani stereotipi *dom*, *hiša* in *družina*¹⁷ ter tudi *delo*, *meja*. Novela posebej izpostavlja stereotip *nit* in njegovo večplastnost, povezan je z oblačilno kulturo in folkloro kot takšno. Več navedenih stereotipov spada v tako imenovano sfero *sacrum* – *mati*, *družina*, *dom* itd. Nekateri od omenjenih stereotipov so dodatno podprti s simboli, npr. *čepiec*, *krilo*, *klobuk*, spet drugi so podvrženi preizpraševanju ali celo zanikanju. Modifikacija stereotipov se dogaja tako na idejni kot jezikovni ravni, npr. s pripisovanjem tipičnih lastnosti enega spola drugemu (*klobuk je težko nositi, zlasti ženski; hišo so zgradile ženske*), uporabo neologizmov in inovativnih besednih zvez, povezanih s folkloro (*instafolklor*, *folklor na tri klike*, *mobitel s folklorom ovitkom*, *brunarica kot kavarna Venezia*, *izgorelost v narodni noši*). Prej navedene stereotype lahko štejemo med univerzalne, v noveli pa najdemo tudi koncepte, ki so povezani s slovaško kulturo (*Kráľova hoľa*, *Amerika*, *Amerikánec*, *socializem*, *partizan*).

Nekatere od zgoraj omenjenih konceptov in z njimi povezanih miselnih vsebin lahko najdemo tudi v frazeologiji. Če smo že nakazali vzporednost med jezikom, književnostjo in ritualom, bi lahko nadaljevali s tem, da je frazeologija nabor ustaljenih formul, ki so v rabi pri komunikaciji. V frazemih se ohranjajo, kodirajo in zrcalijo vrednote, moralni standardi in svetovni nazor jezikovne skupnosti. V noveli najdemo bogat nabor frazemov in paremioloških enot različnih tipov. Iz semantičnega polja *ženska* so to: *byť pod čepcom* ‘biti poročena’, *peknučka ako ružička* ‘zelo lepa’, *keď zbijes ženu, ako by si zem pooral* ‘pretepsti ženo je koristno’; iz koncepta *dom* in *družina* (*rodinný krb* ‘dom, družina’, *dvere z domu ti budú široké, ale do domu už úzke* ‘lahko je oditi od doma, težko pa se je vrniti’, *vracat’ sa niekam ako domov* ‘pogosto, z veseljem kam hoditi’; iz semantičnega polja nadnaravna bitja ali smrti (*nočná mora* ‘nekaj neprijetnega, vzbujajočega strah’, *na smrteľnej posteli* ‘tik pred smrtjo’, *zložit’ kosti* ‘umreti’).

V noveli so uporabljeni tudi narečni izrazi ali leksemi iz posebnega žargona *žensk*, ki so šivale *čepce*, ti delujejo kot kod določene jezikovne skupnosti (regionalne, socialne, poklicne). Za tujce oz. tiste, ki niso člani skupnosti, so ti izrazi nerazumljivi in delujejo eksotično oz. ekspresivno. Mednje

¹⁷ Več o tem gl. npr. Kmecová (2021).

spadajo leksemi *kontik*, *kapka*, *ritka*, *baršon*, *oringla*, *riabkaný*, *vlizelin*, *kanafas*, s katerimi poimenujemo dele pokrivala, blago za njihovo izdelavo, ženske okraske itd.

3 Tendence v sodobni slovaški prozi

Novela *Čepiec* Kataríne Kucbelove v kontekstu sodobne slovaške proze ni osamljen primer tematizacije podeželja ter iz njega izhajajočega iskanje odnosa do tradicije in osebne identitete. Tradicijo literarizacije obmejnih prostorov in podeželja s socialno tematiko predvsem pa lirizacijo proze najdemo v slovaški prozi od sredine 20. stoletja, denimo pri Františku Švantnerju (1912–1950), Petru Jarošu (1940), pri čemer so se avtorji v družbenem času umikali k upodobitvi človeka kot bitja, povezanega z naravo in prvobitnimi čuti ter preizpraševali in modificirali tradicijo ljudskega slovstva, še posebej produktiven je odnos do baladnosti. Kontinuiteto vse do sodobnosti vzpostavlja Dušan Dušek,¹⁸ na čigar poetiko vsakdanjega, vitalističnega pogleda na svet se sklicujejo tudi mladi avtorji. Tematiko obrobnežev v socialnem, etničnem in regionalnem smislu izostruje Viťo Staviarsky (1960), ki brez patosa in naivne idilizacije tematizira vzhodno-slovaško regijo onkraj njene stereotipne podobe.¹⁹ Pri treh avtorjih sodobnih proznih besedil, kot so Ján Púček, Alena Sabuchová, Maroš Krajňák, lahko izpostavimo njihov angažiran odnos do družbenih tem in kolektivnega in individualnega spomina, zanje so značilni še avtobiografski pripovedovalec, literarizacija podeželja (predvsem geografsko obrobni pokrajini s kulturno specifikom) in zgodovine lokalnega prostora, večja mera dokumentarnosti, izrazito subjektivno podajanje in refleksivnost, ki se povezuje s postopki lirizacije (Passia 2021: 367). Novela Kucbelove znotraj opisane literarne tendence izstopa s pomensko večplastnostjo in obrobno uporabo motivov narave ali prepoznavnih atributov pokrajine dogajalnega prostora.

¹⁸ Dušan Dušek (1946) je avtor proze vsakdanjika z majhnimi subjektivnimi perspektivami v pokrajinsko zaznamovanem okolju. V slovenskem prevodu je izšel izbor kratkih zgodb *Jajčka vseh velikosti* (2016).

¹⁹ Prim. Viťo Staviarsky: *Kivader in druge novele* (2018, prev. D. Pungeršič).

4 Zaključek

»Rituali so univerzalne prakse človeške kulture. Te vseprisotne družbeno določene konvencije so tako razširjen del vsakdanjega življenja, da je brez poznavanja njihove lokalne oblike nemogoče stalno krmariti v družbenih interakcijah.« (Legare in Nielsen 2020.) Ravno zato je ritual že desetletja v središču pozornosti mnogih znanstvenih disciplin. V prispevku smo poskušali pokazati, da lahko služi tudi kot izhodišče za literarnovedno ali jezikovno analizo leposlovnega besedila, prav tako smo si prizadevali prikazati nekatere vzporednice med ritualom, jezikom in književnostjo, vendar zaradi večplastnosti raziskovanih razmerij samo v omejenem obsegu. Tako se nismo dotaknili lastnosti in funkcij rituala, jezika in književnosti, ki bi jih lahko primerjali (na primer kulturni prenos). Možna perspektiva bi bila tudi razmišljati o dejavnosti ustvarjanja, pisanja ali dejavnosti branja kot ritualu.

Vir

Kucbelová, K. (2019). *Čepiec*. Slovar.

Literatura

- Bajec, A., Jurančič, J., Klopčič, M., Legiša, L., Suhadolnik, S., Tomšič, F., Čop, B., Rigler, J., Černelič, I., Hajnšek-Holz, M., Jakopin, F., Leder-Mancini, Z., Logar, T., Müller, J., Humar, M. in Šircelj-Žnidaršič, I. (ur.). (1970–1991). *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.fran.si
- Bartmiński, J. (2016). *Jazyk v kontextu kultury*. Karolinum.
- Baš, A. (ur.). (2007). *Slovenski etnološki leksikon*. Mladinska knjiga.
- Botík, J. in Slavkovský, P. (ur.). (1995). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Veda.
- Buzássyová, K. in Jarošová, A. (ur.). (2006). *Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G*. Veda.
- Carey, J. W. (2008). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Routledge, Taylor and Francis Group.
- Chevalier, J. in Gheerbrant, A. (2023). *Slovar simbolov*. Mladinska knjiga.
- Hlôšková, H. (1985). Veno a výbava na slovenskom vidieku. *Slovenský národopis*, 33(2–3), 453–464.

- Kmecová, S. (2021). Skozi vrata ven, skozi okno noter: poimenovanje za dele hiše v sestavi slovenskih in slovaških frazemov. *Jezikoslovni zapiski*, 27(2), 103–120. <https://doi.org/10.3986/JZ.27.2.06>
- LaChapelle, D. (1984). *Ritual Is Essential. Context*, 5, 39–42.
- Legare, C. H. in Nielsen, M. (2020). Ritual explained: interdisciplinary answers to Tinbergen's four questions. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences*, 375(1805), 20190419. <https://doi.org/10.1098/rstb.2019.0419>
- Passia, R. (2021). Literary Portrayals of Contemporary Slovak Countryside. V J. Ivánek in J. Mulura (ur.), *Portraying countryside in Central European literature* (str. 357–369). Univerza v Ostravi.
- Passia, R. in Taranenková, I. (2014). *Hľadanie súčasnosti*. Literárne informačné centrum.
- Poljak Istenič, S. (2008). Šege in navade kot folklorizem. *Tradiciones*, 37(2), 61–110.
- Rusnák, J. (1999). O dramaturgii komunikačných rituálov – insígnie, dekorácie, rekvizity. V M. Nábělková in L. Králik (ur.), *Varia VIII: zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 25.-27. november 1998)* (str.199–203). Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV.
- Šrank, J. (2021). *Katarína Kucbelová, komplexná charakteristika*. Literárne informačné centrum. <https://www.litcentrum.sk/autor/katarina-kucbelova/komplexna-charakteristika-tvorby>
- Turner, V. (1995). *The Ritual Process: Structure and Antistructure*. Aldine De Gruyter Publishing.
- Watthee-Delmotte, M. (2011). Literature as Ritual: The Ritual Stakes in Contemporary Literature. *Interférences littéraires/Littéraire interférenties*, 7, 227–234.
- Žagar, J. (2015). *Pokrivala*. Slovenski etnografski muzej.